

פרק ב

שורשים יהודיים בעזה

חגי הוברמן

פרק ב

שורשים יהודיים בעזה

ההיסטוריה היהודית של חבל עזה מתחילה בתקופת המקרא. אבות האומה ישבו, על פי חלק מהפירושים, באזור גוש קטיף של ימינו. על אברהם אבינו מסופר: "וייסע משם אברהם ארצה הנגב וישב בין קדש ובין שור ויגר בגרר" (בראשית כ, א). על יצחק מסופר "וילך יצחק אל אבימלך מלך פלישתים גררה" (בראשית כו, א). לדעת רוב חוקרי המקרא, העיר גרר שוכנת בנגב המערבי, לא הרחק מעזה, כמפורש בפרשת נח: "ויהי גבול הכנעני מצידון בואכה גררה עד עזה" (בראשית י, יט). המועצה האזורית הערבית של הכפרים באזור דיר אל-בלאה, ממזרח לגוש קטיף, נקראת עד היום מועצה אזורית גררה, כנראה, על שם היישוב העתיק גרר, כי כידוע, במקומות שונים בארץ שימרו השמות הערביים את השמות המקראיים העתיקים.¹

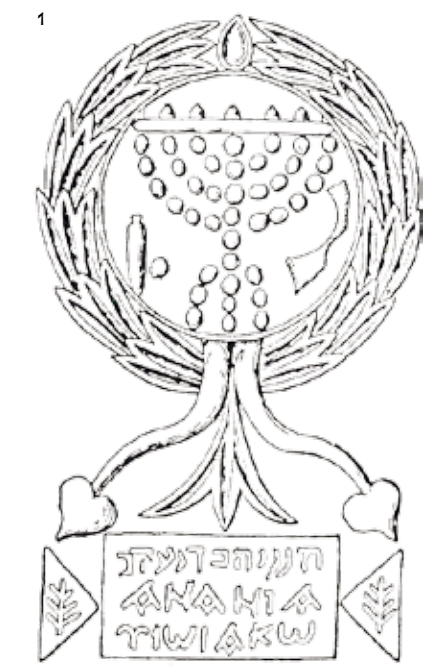
גם ההיסטוריה של העיר עזה משופעת במאורעות ובסממנים יהודיים לאורך כל הדורות - ימי האבות, תקופת ההתנחלות, שמשון הגיבור, לוקחי ארון ברית ה' מעזה בימי עלי ושמואל, ימי שלמה וחזקיהו, תקופת החשמונאים, ימי בית המקדש השני וחורבנו, תקופות המשנה והתלמוד, ימי הביניים והמאה הנוכחית. בין הדמויות המפורסמות בעזה אנו מוצאים את נתן העזתי, שהיה עוזרו של משיח השקר שבתי צבי, ואת הפייטן ר' ישראל נג'ארה, מחבר הפיוט "יה ריבון עלם ועלמיא".

למלחמות הרבות שעברו על עזה הייתה השפעה מכרעת על ההתיישבות היהודית בעיר. זו החלה בסערת מלחמה, כאשר יונתן החשמונאי, אחיו של יהודה המכבי, כבש את עזה בשנת ג'תרט"ו (145 לפסה"נ), ושמעון אחיו הושיב בה יהודים. במשך הזמן השתחררו תושבי עזה מעול החשמונאים, אך היא הוכנעה שנית בימי אלכסנדר ינאי, בשנת ג'תרט"ד (96 לפסה"נ).²

כחמישים שנה ארכו ימי שלטון החשמונאים בארץ עד לכיבושה על ידי הצבא הרומי בהנהגתו של פומפיוס בשנת 63 לפסה"נ. פומפיוס שחרר את כל הערים ההלניסטיות שכבשו היהודים מאז ימי יוחנן הורקנוס, ונתן להן אוטונומיה מוגבלת בחסות הנציב הרומי גבניוס. אחד מגילויי השחרור בא לידי ביטוי ברשות שניתנה לערים אלו למנות את שנותיהן על פי מאורע שחרורן.³ פומפיוס חגג ברומא את ניצחונותיו באסיה בשנת 61 לפסה"נ, ושנה זו החלה את מניין העיר עזה.⁴

בימי המרד הגדול התנפלו היהודים על עזה וסביבותיה וגרמו הרג והרס רב.⁵ בתקופת המשנה והתלמוד חל שינוי במעמדה ההלכתי של העיר, ואף נוסדה בה קהילה יהודית גדולה למדי. עד אז נחשבה עזה מחוץ ל'תחום עולי בבל', ולכן לא חלו עליה מצוות התלויות בארץ.⁶ עד לפני שנים מספר היה אפשר לראות על אחד העמודים של המסגד הגדול בעזה את הכתובת "חנניה בר-יעקב" ביוונית ובעברית, ומעליה חקוקה

מנורה, כאשר בצדה האחד שופר ובצדה האחר אתרוג - עדות לקיומו של בית כנסת יהודי במקום ששימש כנראה קהילה יהודית.⁷ ממצא ארכאולוגי חשוב זה שנתגלה בשנת ה'תר"ל (1870) הושחת כנראה בידי ערבים לאומניים זמן קצר אחרי פרוץ ההתפרעויות הערביות ביש"ע (המכונים בפי הערבים 'אינתיפאדה') בשנת תשמ"ז (1987).

בתקופת התלמוד, רוב הנגב הצפוני היה מיושב יהודים, ונקרא 'גררתיקה' - ארץ גרר. התלמוד מתאר את כפר דרום כנקודה בדרום-מערב האזור.

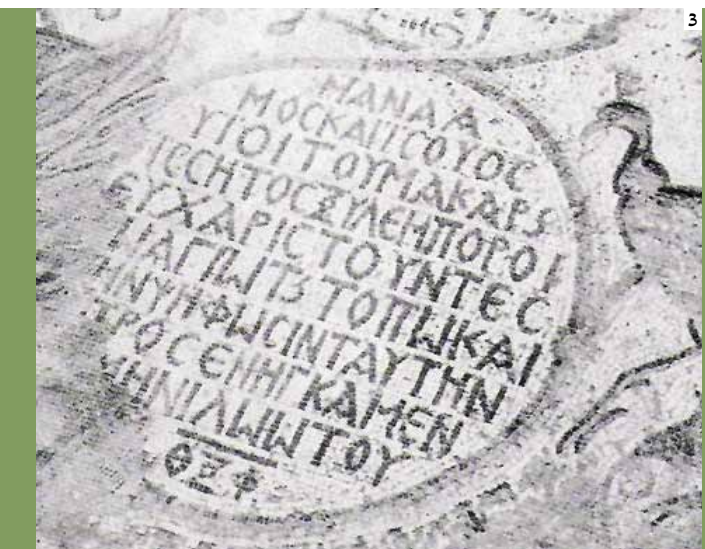
במסכת סוטה (כ ע"ב) מופיע החכם אליעזר בן יצחק, איש כפר דרום. 'דרום' היה שם העיר שהתקיימה במקום בתקופת הצלבנים - אחת מתקופות הפריחה של האזור.⁸ החוקר אשתורי הפרחי (עלה לארץ ישראל מצרפת בראשית המאה ה-14 וחקר את מקומותיה ועתיקותיה של הארץ) הזכיר בספרו 'כפתור ופרח' את העיר דרום, וציין כי היא נמצאת במרחק של כשעתיים מעזה, וכי יש הקוראים לה דרון. השם דרום מופיע גם בספרות ימי הביניים, בעיקר אצל הגאוגרפים הערביים.

הם מזכירים שהשם הוא צירוף המילים דיר-א-רום (מנזר הרומאים). שם זה התקצר לא-דיר. החיד"א, ר' חיים יוסף דוד אזולאי, בתיאור מסעותיו בארץ ישראל בשנת ה'תק"ג (1753) כתב: "אור מוצאי שבת קודש נסענו וביום חנינו במקום הנקרא דיר...".⁹ בשלב מאוחר יותר - ככל הנראה רק במאה ה-19 - נוספה למילה 'דיר' המילה 'בלאח' שפירושה פרי התמר, כנראה בגלל חורשות הדקלים הרבות המטופחות באזור.¹¹

בית הכנסת הגדול בארץ

אחת המזכרות מהיישוב היהודי בתקופה הרומית-ביזנטית היא שרידי בית הכנסת העתיק של קהילה יהודית בעזה-מיומס (עזה ים), שנתגלתה בו רצפת פסיפס גדולה ונאה. הרצפה נתגלתה על חוף הים, סמוך למזח של נמל עזה. בפסיפס מצוירים בעלי חיים מאפריקה, וכולם עטורים מדליונים. בכניסה לאולם המרכזי נתגלתה דמות פורטת בנבל, המקסימה את חיות הפרא. מעליה מופיע באותיות עבריות השם "דויד". בכתובת המרכזית שבפסיפס כתוב ביוונית: "אנו מנחם וישוע בני ישי המנוח סוחרי עצים כאות הערצה לאתר הקדוש ביותר תרמנו את הפסיפס הזה בחודש לואוס שנת 569". שנת 569 היא לפי הספירה המיוחדת של עזה שכאמור נקבעה בימי הנציב גבניוס לציון גירוש היהודים מעזה. אם כן, בית הכנסת נבנה בשנת 508 או 509 לסה"נ, כלומר בתקופת הכיבוש הרומי-ביזנטי, והוא חרב כנראה בימי הכיבוש הערבי, במאה השביעית לסה"נ, כאשר חרבה עזה-מיומס.¹²

עדות על חשיבותה של עזה בימי הכיבוש הביזנטי (בין השנים 324 ל-638 לסה"נ), כמעין תחליף לירושלים, יש לנו ממקור קראי, וממנו לומדים שבאותם ימים היו היהודים עולים לרגל לעזה בגלל האיסור שהוטל בימי הרומאים, לעלות לירושלים.¹³ בתקופה הביזנטית שררה מלחמה של ממש בין היהודים לבין הנוצרים בעזה, ובתקופת יוליאנוס (שנת 360 לסה"נ לערך) - הקיסר הרומי שעודד את הקמתו מחדש של בית המקדש בירושלים, וביקש לנתק את הכנסייה מהמדינה ולשוב לעבודת האלילים - שרפו היהודים כנסיות נוצריות בעזה.¹⁴

- 1 הכתובת 'חנניה בר יעקב' שעמדה במסגד הגדול של עזה והושמדה
- 2 פסיפס מבית הכנסת העתיק בעזה - דוד המלך פורט על נבל
- 3 כתובת הפסיפס בבית הכנסת בעזה כפי שנמצאה
- 4 רצפת הפסיפס באתר בית הכנסת בעזה לפני שנעקרה ממקומה
- 5 הפסיפס והכתובת בימים שהוצגו בנצרים (צילום משנת 1987)

1 המבנה בעזה המזוהה כקבר שמשון הגיבור

(צילום משנת 1928 באדיבות משפחת מרגולין)

2 מימין: העמוד שעל קברו של הירשפלד בבית הקברות בראשון לציון,

משמאל: הכתובת שעל העמוד – 'המלאך הגואל'

3 המזמור 'יה ריבון עלם ועלמיא'

מהתקופה שאחרי הכיבוש המוסלמי הראשון יש לנו עדויות ברורות לכך שהיה בעזה יישוב יהודי, והיו בו אנשים שקנו להם שם במסורת המקרא. דבר זה לא היה מתרחש אלמלא היו בו בתי מדרשות ללימוד תורה. בגניזה הקהירית המפורסמת ישנם כתבים רבים המזכירים את היישוב היהודי בעזה באותן שנים. אולם התקופה המוסלמית הראשונה מתאפיינת גם במלחמות ובכיבושים רבים בין מצרים לסוריה, וכאשר כבשו הצלבנים את הארץ בשנת ד'תתנ"ט (1099), הם מצאו את עזה בחורבנה, עזובה מתושביה.¹⁵

עזה כמרכז מנהלי

בתקופה הממלוכית השתנה המצב מקצה אל קצה. העיר, שהייתה כפר רדום בתקופה הצלבנית, הפכה למרכז מנהלי שוקק חיים. מרכז של המדינה הממלוכית היה במצרים, ומעמדה של עזה כעיר היושבת על גבול ארץ ישראל-מצרים, קיבל חשיבות מיוחדת כעיר מסחר. בניגוד לתקופות קודמות, יש לנו עדויות רבות מתקופה זו על מגורי יהודים בעיר ממגוון ספרי מסעות של יהודים ושל לא יהודים. עדות מעניינת ביותר היא של ר' משולם מוולטורה, בנקאי יהודי מפירנצה, שביקר בעזה בשנת ה'רמ"א (1481). וכך הוא תיארה:

עזה קורין אותה הישמעאלים גאזה, והיא ארץ טובה ושמנה ופירותיה משובחים מאד. ולשם נמצא לחם ויין טוב, אף כי היינות אינם עושים אלא היהודים. ושם ששים בעלי בתים יהודים ויש להם בית-כנסת יפה וקטן וכרמים ושדות ובתים וכבר התחילו לעשות היין חדש. וכבדו אותי ביותר ובפרט ר' משה ב"ר יהודה ספרדי, והוא כבד-פה מעט, ור' מאיר ספרדי צורף... והיהודים יושבים ברום הארץ ירומם ה'. ובית דלילה ברום הארץ, בראש היודייקה.¹⁶

ראוי לציין כי ר' משולם קבע את התואר "ספרדי" 11 שנים לפני גירוש ספרד. מעניין ביותר הוא האזכור של "ראש היודייקה". לדעת ר' משולם, הוא התל שבו היה ממוקם ביתה של דלילה, ובו דר שמשון הגיבור. סיור בעיר גם כיום מגלה כי לשכונה הגבוהה בעיר הערבים קוראים 'חארת אל-יהוד' - שכונת היהודים. ר' משולם הזכיר גם את קיומו של בית כנסת בעיר. בנקודה הגבוהה ביותר של העיר ניצבת כנסייה קתולית, שונה מכל הכנסיות בארץ ובעולם - הפתח שלה במזרח, וכיוון התפילה הוא למערב. לפני שנים מספר נתגלו בחצר הכנסייה שברים של סורגים קדומים עשויים שיש. על שבר אחד נמצאה כתובת ביוונית: "לשלום יעקב בן אלעזר בניו למען להודות לאל על המקום הקדוש...". על שבר שני בצורת עמוד נחקקו המילים: "המלאך הגואל אותי מכל רע יזכני לעלות לירושלים". מסתבר כי הכנסייה נבנתה על שרידי בית הכנסת העתיק של העיר, ומכאן צורתה המשונה והנדירה.

גם פרשן המשנה הנודע, ר' עובדיה מברטנורא, ביקר בעזה בשנת ה'רמ"ח (1488). את רשמי מסעותיו פרסם בספרו 'מסע לארץ-ישראל', וכך כתב:

ישבנו בעזה ארבעה ימים ושם היום רב אשכנזי נקרא ר' משה מפראגה, אשר ברח מירושלים והביאנו אל ביתו בעל כרחי, והייתי עמו כל הימים אשר ישבתי בעזה. וביום השבת באו כל זקני הקהל והפרושים לסעוד עמנו, ובהביאו אשישי ענבים ופירות כמנהגם, ושתינו שבעה או שמונה כוסות קודם אכילה, והיינו שמחים.¹⁷

בין מגורשי ספרד ופורטוגל בשנת ה'רנ"ב (1492), היו לא מעט משפחות ששמו פניהן אל ארץ ישראל. חלקן בחרו להן למושב את העיר עזה. היישוב היהודי בעיר גדל אז באורח ניכר ומנה כמה עשרות משפחות.¹⁸ אחת מהן הייתה משפחת קאשטל שכללה שבעה אחים, וכולם יצאו מספרד אל ארץ ישראל והתיישבו בעזה.¹⁹

מאיגרא רמא לבירא עמיקתא

פחות מעשרים שנה חלפן, ובשנת ה'רע"ז (1517) נכבשה ארץ ישראל בידי הסולטאן העות'מאני, סלים. ארבע מאות שנות הכיבוש התורכי של ארץ ישראל החלו. החלה גם תנועת עלייה גדולה של יהודים לארץ, והדברים באים לידי ביטוי בקהילה היהודית של עזה.

בעת ההיא המשיכה פרנסת יהודי עזה להתבסס על מסחר וחקלאות. העיסוק החקלאי עורר בעיות הלכתיות רבות, ואלה ניכרו בספרי השו"ת. דוגמה לכך היא שאלה המופיעה באחד מספרי השו"ת של ר' דוד בן-זמרה, הרדב"ז, שישב באותה עת במצרים:

ילמדנו רבנו אם בני עזה חייבים להפריש תרומות ומעשרות מפני שיש קצת אנשים שיש להם קרקעות, הכלל אם היא מכלל א"י לעניין זה או לא? תשובה: נראה ודאי דחייבין למען דאמר - ארץ ישראל חייבת בתרומות ומעשרות אפי' בזמן הזה מן התורה, עזה נמי חייב מן התורה.²⁰

הפזמון "יה-ריבון עלם" המושר עד היום בשולחן ליל שבת בקהילות אשכנז וספרד, הוא מפיוטו של ר' ישראל נג'ארה, בנו של ר' משה נג'ארה שהיה במקורו מצפת ועבר לדמשק לכהן כרב העיר.²¹ ר' ישראל כיהן כרבה של צפת ומשם עבר לכהן כרבה הראשי של עזה. חמש שנים ישב על כס הרבנות בעזה עד פטירתו בשנת ה'שפ"ה (1625). הוא נקבר בעזה, ואחריו ישב על הכס הרבנות שם בנו, ר' משה נג'ארה.²²

תקופתם של הרבנים לבית נג'ארה הייתה אחת מתקופות הפריחה של קהילת יהודי עזה. אולם מצב זה השתנה בזמן קצר בעטיו של נתן

יְהִי רִיבּוֹן

יְהִי רִיבּוֹן עָלֶם וְעַלְמֵיָא,

אַנְתָּ הוּא מְלַכָּא מְלַךְ מַלְכֵיָא.

עוֹבֵד גְבוּרְתָּךְ וְתַמְהִיָּא,

שְׁפָר קַנְדָּמְךָ לְהַחְיֶיהָ. יְהִי רִיבּוֹן

שְׂבָחִין אֲסִדְר צְפָרָא וְרַמְשָׂא,

לָךְ אֱלֹהָא קַדְיֵשָׁא דִּי בְרָא כָל־נַפְשָׂא,

עִירִין קַדְיֵשִׁין וּבְנֵי אַנְשָׂא,

חַיִּית בְּרָא וְעוֹפֵי שְׁמַיָּא. יְהִי רִיבּוֹן

רְבַרְבִּין עוֹבְדָךְ וְתַקְיִסִין,

מְכַד רַמְיָא זְקַף קְפִיפִין,

לִי יַחַא גְבַר שְׁנִין אֱלִפִין,

לֹא יַעַל גְבוּרְתָּךְ בְּחַשְׁבֵּנְיָא. יְהִי רִיבּוֹן

אֱלֹהָא דִּי לָה יִקָּר וּרְבוּתָא,

פְּרַק יתְ־עַנְךָ מִפּוּם אַרְיֹתָא,

וְאַפְקֵ יתְ־עַמְךָ מִנְּגִלוּתָא,

עַמְךָ דִּי בְחַרְתָּ מִכָּל־אַמֵּיָא. יְהִי רִיבּוֹן

לְמַקְדְּשֶׁךָ חוֹב וְלְקַדְּשׁ קַדְשִׁין,

אֲתֵר דִּי בַּה יִתְדִין רִיחִין וְנַפְשִׁין,

וְיִזְמְרוּן לָךְ שִׁירִין וְרַחֲשִׁין,

בִּירוּשָׁלַם קַרְתָּא דִּי־שְׁפָרְיָא. יְהִי רִיבּוֹן

העזתי, נושא כליו של משיח השקר, שבתאי צבי. הכתרת השווא של שבתאי צבי כמשיח נערכה אף היא בעזה. כידוע, גרמה הפרשה פילוג עמוק בעם ישראל והסבה נזק כבד ליישוב היהודי בעזה. חשיבותה של הקהילה היהודית שפרחה רוחנית וכלכלית בתחילת המאה ה-17 נפלה בסוף מאה זו מאיגרא רמא לבירא עמיקתא.²³

ההתיישבות היהודית בעיר התאושה והיישוב היהודי בעזה התחדש בתחילת המאה ה-18, ככל הנראה בזכותו של ר' שמואל קאשטל, אחד מבני משפחת קאשטל שהוזכרה לעיל. על שער ספר 'שיר השירים' שהעתיק מחדש כתב:

אך גם תקופה טובה זו בתולדות יהודי עזה לא ארכה, והפעם בגלל גורם חיצוני - נפוליאון. מסע הכיבוש של נפוליאון בארץ ישראל פגע קשה בעזה והביא לעזיבת יהודייה זמן קצר אחר כך. שוב לא נותרו יהודים בעזה.²⁷

בשנת ה'תקצ"ה (1835) ציווה השליט המצרי של ארץ ישראל, אברהם באשה, לפרק את מבנה בית הכנסת שבראש התל ולבנות מאבניו מצודה בעיר מג'דל, היא אשקלון של היום. אנשי הקהילה היהודית של עזה שהתגוררו בחברון - בראשם משפחת קאשטל - מיהרו לעזה כדי לקחת משם את הדלתות המקושטות של בית הכנסת ולהביאן לחברון, שם הוצבו הדלתות בבית הכנסת 'אברהם אבינו'.²⁸ בתמונות של בית הכנסת זה מלפני שנת תרפ"ט נראות הדלתות ניצבות בפתח בית הכנסת. פחות ממאה שנים אחר כך, בפרעות ה'תרפ"ט (1929) נחרב כליל בית הכנסת בידי הערבים. דלתות העץ היפהפיות נעלמו, ולא ברור אם נשרפו או נשדדו. מכל מקום, לא נותר מהן זכר.²⁹

1

זהו ספר של שיר השירים תרגום עם ערבי הועתק מחדש כתבתי אותה פה בעזה תיבנה ותיכונן במהרה בימינו. בשנת ה'תע"ה ליצירה בחודש שבט אני הצעיר שמואל לבן לאדוני אבי הישיש החכם ונעים זמירות כת"ר משה קשטיל ה' צורהו וישמרהו, השם יזכני לכתוב ספרים לאין חקר כן יהיה רצון.²⁴

ישנן עדויות נוספות מהתקופה המלמדות על קהילה יהודית גדולה בעזה.²⁵ אחת מהן ניתן למצוא בספר מסעותיו של החיד"א, חיים יוסף דוד אזולאי, שהגיע לעזה בחודש שבט ה'תק"יג (1753) בדרכו מחברון למצרים. מדבריו למדים כי היה אז במקום מניין יהודי ומן הסתם גם בית כנסת.²⁶

1 שבת צבי

2 נתן העזתי

3 עמוד השער של ספר שיר השירים שכתב שמואל קשטיל בעזה

4 דלתות בית הכנסת אברהם אבינו בחברון שהובאו מבית הכנסת בעזה

2